

Michał Niedośpiał**Glosa do wyroku Sądu Apelacyjnego w Białymstoku z dnia 9 listopada 2017 r., sygn. III
ACa 449/17¹**

Teza głosowanego orzeczenia ma następujące brzmienie:

„1. Celem instytucji zachowku, unormowanej w tytule IV Księgi czwartej Kodeksu cywilnego, jest ochrona interesów majątkowych najbliższych członków rodziny wymienionych w art. 991 § 1 k.c. przez zapewnienie im, niezależnie od woli spadkodawcy, a nawet wbrew jego woli, roszczenia pieniężnego odpowiadającego określone w powołanym przepisie ułamkowi wartości udziału w spadku, który by im przypadł przy dziedziczeniu ustawowym. Z uwagi jednak na sztywność przyjętej konstrukcji ochrony osób najbliższych spadkodawcy i brak przepisów pozwalających na obniżenie wierzytelności z tytułu zachowku bez względu na sytuację spadkobiercy – realizacja roszczenia o zachówek może doprowadzić do sytuacji, że jego realizacja będzie sprzeczna z zasadami współżycia społecznego. To zaś sprawia, że sąd obowiązany jest do rozważenia sytuacji majątkowej i osobistej zobowiązanego do zapłaty należności z tytułu zachowku i uprawnionego do zachowku mając na uwadze, iż w konkretnych okolicznościach żądanie zapłaty pełnej należności z powyższego tytułu pozostawałoby w sprzeczności z zasadami współżycia społecznego (art. 5 k.c.). Dotyczy to jednak sytuacji zupełnie wyjątkowych.

2. Roszczenie o zachówek staje się wymagalne z chwilą wezwania do spełnienia świadczenia, nie zaś ustalenia wysokości zachowku w toku postępowania”.

1. Przedmiotem glosy jest wyłącznie kwestia stosowania art. 5 k.c. do zachowku.

2. Pozwana w apelacji podnosiła, że Sąd Okręgowy naruszył prawo materialne (art. 5 k.c.) przez to, że pozwana nie tylko darowała znaczący majątek powódce, w postaci udziału w nieruchomości, ale także fakt, iż w międzyczasie (w stosunku do daty tej darowizny pozwanej na rzecz powódki) znacząco wzrosła wartość nieruchomości, będącej własnością teraz powódki przez zmianę charakteru prawnego działek z rolnych na budowlane.

---

1 Orzeczenie opublikowane w OSA 2017, z. 3, poz. 9c, s. 42-60.

3. Sąd Okręgowy i Sąd Apelacyjny przyjęły, że powyższy fakt nie ma wpływu na wysokość należnego zachowku, gdyż ani z aktu notarialnego, ani też ze stanowiska stron nie wynikało, aby uczyniła to w ramach zwolnienia się z obowiązku uzupełnienia zachowku (art. 1000 § 3 k.c.).

4. W konsekwencji w braku do tego - według Sądu Apelacyjnego - podstaw nie obniżył on zachowku. Jednocześnie Sąd Apelacyjny stwierdził, że „w sytuacjach zupełnie wyjątkowych” można dochodzić obniżenia zachowku na podstawie art. 5 k.c. Sąd ten nie znalazł jednak do tego takich podstaw w tym konkretnym przypadku i nie obniżył zachowku na podstawie art. 5 k.c. Jednocześnie Sąd Apelacyjny przyjmuje, że mogą być sytuacje, w których dochodzenie zachowku będzie sprzeczne z zasadami współzycia społecznego (art. 5 k.c.). Trzeba wtedy według tego Sądu porównać sytuację majątkową i osobistą osoby zobowiązanej i uprawnionej do zachowku. Według tego Sądu zastosowanie art. 5 k.c. nie może udaremniać celów przepisów o zachowku (zapewnienie pewnego minimum ze spadku osobom bliskim spadkodawcy). Sąd Apelacyjny stwierdza, że odwołanie się do zasad współzycia społecznego winno raczej służyć ochronie zobowiązanego do zachowku w sytuacji, gdy jego wysokość będzie nadmierna np. w wyniku nagłych zmian ekonomicznych czy innych niezależnych od spadkobiercy zjawisk wpływających na wartość spadku. Na zachowek mogą wpływać takie zjawiska ekonomiczne jak inflacja lub deflacja, ta ostatnia bardzo rzadka w stosunkach polskich.

5. Moim zdaniem na podstawie art. 5 k.c. w szczególnych nadzwyczajnych sytuacjach można żądać zmniejszenia, a wyjątkowo pozbawienia, zachowku na rzecz powoda (uprawnionego do zachowku). Przepis art. 5 k.c. m.zd. nie uprawnia do podwyższenia zachowku przez powoda w stosunku do pozwanego (zobowiązanego do zachowku) w wyniku określonych zmian ekonomicznych (siły nabywczej pieniądza). Nie spotkałem się z takim poglądem (wyrażonym w zdaniu ostatnim). To nie powinno ulegać wątpliwości.

6. Kwestia stosowania konstrukcji nadużycia prawa podmiotowego do zachowku (art. 5 k.c.) jest żywa w ostatnich orzeczeniach Sądu Najwyższego i sądów apelacyjnych. Wzbudza ona zainteresowanie w orzecznictwie i w doktrynie. W poglądach orzecznictwa na ten temat jest rozbieżność. Ostatnio przychylają się one do stosowania art. 5 k.c. do zachowku w wyjątkowo uzasadnionych sytuacjach. Stanowisko doktryny też jest podzielone w tej sprawie (jest zarówno pozytywne, jak i negatywne).

7. Podobne stanowisko jak Sąd Apelacyjny w tym głosowanym tu orzeczeniu, przyjął ostatnio Sąd Najwyższy w wyroku z dnia 16 czerwca 2016 r. V CSK 625/15, gdzie w tezie orzeczenia wskazał, że „Nie jest wyłączone obniżenie należności z tytułu zachowku na podstawie art. 5 k.c. z powodu sprzecznego z zasadami współżycia społecznego zachowania uprawnionego w stosunku do spadkodawcy”².

8. „Zachówek stanowi minimum zagwarantowanego udziału w spadku spadkodawcy [w tezie jest zapewne błąd: zamiast „spadkodawcy” powinno być „spadkobiercy”, M.N.] ustawowemu [ustawowego – M.N.] i pozbawić tego udziału można na podstawie art. 5 k.c. tylko w sytuacjach wyjątkowych”³.

9. Przepisy o zachowku realizują pewien model ustawodawczy, który zmierza do ochrony osób bliskich spadkodawcy przed ich pokrzywdzeniem w prawie spadkowym. W tym zakresie w ustawodawstwach światowych są trzy zasadnicze modele prawne – zachowku, rezerwy lub roszczeń alimentacyjno-spadkowych.

10. W prawie polskim przyjęty jest system zachowku (art. 991-1011 k.c.). Jest on charakterystyczny dla systemów prawnych prawa germańskiego (np. kodeksu cywilnego niemieckiego czy kodeksu cywilnego austriackiego). Osoba uprawniona do zachowku ma w tym systemie pozycję prawną wierzyciela, a prawo podmiotowe do zachowku ma postać wierzytelności (roszczenia majątkowego pieniężnego). Zachówek może być zaspokojony w drodze powołania do spadku lub zapisu czy za życia spadkodawcy w drodze darowizny. Osoba uprawniona do zachowku ma roszczenie o 1/2 lub 2/3 (osoby małoletnie lub trwale niezdolne do pracy) wartości udziału spadkowego, który by jej przypadł przy dziedziczeniu ustawowym (art. 991 § 1 k.c.). Ustawa szczegółowo reguluje obliczanie zachowku. Spadkodawca może pozbawić uprawnionego prawa do zachowku w drodze jego wydziedziczenia, jeżeli zachodzą podstawy prawne określone w prawie (art. 1008-1011 k.c.). Nie jest to przedmiotem niniejszej analizy.

11. W systemie rezerwy uprawniony do niej ma status spadkobiercy ustawowego spadku. Spadek dzieli się na część rozrządzalną i część nierozrządzalną (rezerwę). System rezerwy znany jest kodeksowi Napoleona i systemom prawnym na nim wzorowanych (systemowi romańskiemu). System rezerwy silniej chroni uprawnionego niż system

---

2 OSNC 2017, z. 4, poz. 45 oraz OSP 2017, z. 1, poz. 14c, z glosą krytyczną T. Justyńskiego.

3 Orzeczenie Sądu Apelacyjnego w Warszawie z dnia 16 marca 2017 r., sygn. III ACa 67/16, opublikowane w OSA 2017, z. 5, poz. 8c, s. 60-72, z glosą aprobującą M. Niedosiała w OSA 2017, z. 7, s. 113-120.

zachowku. Uprawniony do zachowku ma bowiem status prawny spadkobiercy ustawowego (czyli wprost dochodzi do praw spadkowych w zakresie rezerwy), a nie ma tylko roszczenia pieniężnego o zachówek ze spadku, jak w systemie zachowku. Kodeks Napoleona nie zna wydziedziczenia osoby uprawnionej do rezerwy. Osoba taka może być natomiast uznana za niegodną dziedziczenia, skoro ma status spadkobiercy spadku. I w tym punkcie także silniejsza jest ochrona uprawnionego do rezerwy w porównaniu z systemem zachowku. Prawo do rezerwy nie przedawnia się (dziedziczenie). Prawo do zachowku przedawnia się (roszczenie pieniężne, 5-letni termin przedawnienia, art. 1007 k.c.).

12. W systemie alimentacji prawnosпадkowej osoba uprawniona jest do alimentów o charakterze spadkowym. Nie ma tu systemu rezerwy czy zachowku. System alimentacji prawnosпадkowej charakterystyczny jest dla systemu anglo-amerykańskiego.

13. Niektóre systemy prawne mają charakter mieszany, są mieszanką różnych rozwiązań prawnych.

14. *De lege ferenda* (na przyszłość) należałoby w prawie polskim przyjąć system rezerwy (znały go zresztą dwa pierwsze projekty kodeksu cywilnego z 1954 i 1955 roku). System ten lepiej chroni interes rodziny (osób bliskich spadkodawcy) niż system zachowku. System zachowku lepiej chroni wierzycieli spadku, mają oni dostęp do masy spadkowej. Kwestię gospodarstw rolnych, która była główną przyczyną niewprowadzenia systemu rezerwy, można rozwiązać w drodze stosownych przepisów o dziale spadku, aczkolwiek osobiście jestem zdania, że nie powinno być szczególnych przepisów o dziale spadkowego gospodarstwa rolnego (art. 1070 w zw. z art. 213-218 k.c.). Skoro zniesiono ograniczenia na etapie powołania do spadku w drodze dziedziczenia ustawowego i testamentowego, i słusznie, to także powinny być zniesione ograniczenia w dziale spadku co do gospodarstw rolnych.

15. Z rozbudowanego stanu faktycznego zdaje się wynikać, że spadkodawczyni za życia rozdisponowała całym majątkiem nieruchomości w drodze darowizn doliczanych do substratu zachowku i zaliczanych na poczet zachowku. Nie wynika z treści uzasadnienia, czy były to nieruchomości rolne, prawdopodobnie tak. W takim razie obok art. 5 k.c. Sąd powinien rozważyć w pierwszej kolejności obniżenie zachowku na podstawie art. 1082 k.c. (darowizny nieruchomości rolnych wyczerpują całą schedę spadkową). Jeżeli do spadku należy gospodarstwo rolne, ustalenie zachowku następuje z uwzględnieniem przepisów niniejszego tytułu, a także odpowiednio art. 216 k.c. (art. 1082 k.c.). Z odpowiedniego zastosowania art. 216 do zachowku z gospodarstwa rolnego wynika, że:

a) Wysokość przysługującego uprawnionemu zachowku ustala się stosownie do zgodnego porozumienia uprawnionego i zobowiązanego do zachowku.

b) W razie braku takiego porozumienia zachowek z gospodarstwa rolnego może być obniżony. Przy określaniu stopnia obniżenia zachowku bierze się pod uwagę:

1) typ, wielkość i stan gospodarstwa rolnego będącego przedmiotem dochodzonego zachowku;

2) sytuację osobistą i majątkową osoby zobowiązanej do zaspokojenia zachowku i osoby uprawnionej do zachowku.

c) Obniżenie zachowku, stosownie do powyższych zasad, nie wyklucza możliwości jego rozłożenia na raty lub odroczenia terminu jego zapłaty, stosownie do przepisu art. 212 § 3 k.c. [kwestia ta jest jednak sporna w literaturze, bowiem jest też stanowisko wyłączające dopuszczalność stosowania art. 212 § 3 k.c. do zachowku z gospodarstwa rolnego (art. 1082 k.c.)].

d) Zasad powyższych nie stosuje się do zachowku na rzecz małżonka w razie zachowku ze spadkowego gospodarstwa rolnego, które stosownie do przepisów Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego należało do majątku wspólnego małżonka (nie można tego zachowku obniżyć na podstawie art. 216 § 2 i 3 k.c.) – art. 216 k.c. w zw. z art. 1082 k.c.

e) Pomijam w tym przypadku kwestie analizy przepisów intertemporalnych, które miałyby zastosowanie przy hipotetycznym obliczaniu zachowku z gospodarstwa rolnego w tym przypadku.

f) Art. 216 k.c. przewiduje wyraźnie (*expressis verbis*) możliwość obniżenia spłat, a poprzez art. 1082 k.c. możliwość obniżenia zachowku z gospodarstwa rolnego. Przepis ten (art. 216 k.c.) nie przewiduje wprost pozbawienia prawa do spłat w całości (pozbawienia w całości prawa do zachowku z gospodarstwa rolnego). Może być zatem dyskusyjne, czy na podstawie tego przepisu można pozbawić w całości prawa do spłat z gospodarstwa rolnego (w całości prawa do zachowku z gospodarstwa rolnego). Z wykładni gramatycznej wynikałoby, że takiej możliwości pozbawienia całkowitego nie ma. Trzeba by zatem uciec się wtedy do innych przepisów prawnych (art. 5 k.c.) w sytuacjach całkowicie nadzwyczajnych. Art. 216 k.c. uznał Trybunał Konstytucyjny za zgodny z konstytucją. Natomiast art. 216 k.c. Sąd Najwyższy uznał za niekonstytucyjny (art. 8 ust. 2 konstytucji). Art. 216 k.c. wprost ma zastosowanie do spłat z gospodarstwa rolnego, pośrednio stosuje się go do zachowku z

gospodarstwa rolnego (art. 1082 k.c.), do zapisu świadczenia pieniężnego (art. 1067 § 1 k.c.), a według części literatury także do zapisu własności nieruchomości rolnej (art. 1067 § 2 k.c.), który można w przypadkach wskazanych w tym paragrafie zamienić na świadczenie pieniężne, a potem na podstawie paragrafu pierwszego obniżyć. Art. 216 k.c. jest zatem szeroko wprost lub pośrednio stosowany przez ustawodawcę. Przepis ten jest w istocie klauzulą generalną, doprecyzowanym art. 5 k.c. do spłat z gospodarstwa rolnego. M.zd. art. 216 k.c. jest niekonstytucyjny. Stosuje się natomiast art. 5 k.c. do spłat z gospodarstwa rolnego (w razie wyłączenia zastosowania art. 216 k.c. jako niekonstytucyjnego) i do zachowku z gospodarstwa rolnego. Art. 5 k.c. wyraża pierwiastek etyczny w prawie. Zapobiega formalizmowi prawnemu, zbytniemu rygoryzmowi prawnemu.

16. Można twierdzić, że zachowku można pozbawić bezpośrednio w drodze wydziedziczenia (art. 1008-1011 k.c.) lub pośrednio w drodze uznania spadkobiercy uprawnionego do zachowku za niegodnego dziedziczenia (art. 928-930 k.c.), a zatem niedopuszczalne jest pozbawienie zachowku w drodze art. 5 k.c. (wymienione przepisy stanowiłyby przepis szczególny do art. 5 k.c., wyłączający ten przepis ogólny w myśl zasady *lex specialis derogat legi generali*). Jest to argument ważki, lecz nie wyłączający m.zd. stosowania konstrukcji nadużycia prawa podmiotowego do zachowku. Osoba uprawniona do zachowku, która jest spadkobiercą, może być uznana za niegodną dziedziczenia w razie istnienia określonych przesłanek przewidzianych w art. 928 k.c. Traci wtedy prawo dziedziczenia spadku, a tym samym (*eo ipso*) traci prawo do zachowku, bo nie jest spadkobiercą. Można zastanawiać się, czy przepisów o niegodności dziedziczenia (art. 928-930 k.c.) nie stosować w drodze analogii do uznania za niegodnego osoby uprawnionej do zachowku (pozbawienie w drodze orzeczenia sądowego prawa do zachowku przez uznanie przez sąd takiej osoby za niegodną zachowku). Pogląd ten jest możliwy do przyjęcia. Taki wniosek można by wyprowadzić w drodze wykładni prawa, w tym wykładni logicznej (analogii z art. 928-930, 972 k.c., wnioskowania *a maiore ad minus*, skoro bowiem można uznać za niegodną spadkobiercę w przypadku dziedziczenia, to tym bardziej uznać tylko za niegodną osobę uprawnioną do zachowku, nadto pozbawiając spadkobiercę prawa do dziedziczenia, pozbawiamy ją jednocześnie prawa do zachowku, także można powołać się na przepisy o wydziedziczeniu art. 1008-1011 k.c., wykładnię funkcjonalną, celowościową, względy etyczne, nie sposób bowiem w pewnych sytuacjach uznać, aby osoba miała prawo do zachowku, np. uprawniony do zachowku zabił spadkodawcę). Instytucja wydziedziczenia jest w ręku spadkodawcy, może on, lecz nie musi wydziedziczyć, pozostawione jest to jego

swobodnemu uznaniu. Instytucja wydziedziczenia jest za życia spadkodawcy, a oczywiście nie po jego śmierci (*ex natura*, z natury rzeczy). Instytucja niegodności wchodzi w grę dopiero po chwili otwarcia spadku w określonym terminie zawitym rocznym lub trzyletnim (art. 929 k.c.). Uznanie za niegodnego jest w ręku każdej osoby, która ma w tym interes (osoby zainteresowanej), np. osoby zobowiązanej do zaspokojenia zachowku.

17. Spadkodawca nie może wydziedziczyć, jeśli przebaczył takiej osobie (art. 1010 k.c.). Spadkobierca nie może być uznany za niegodnego, jeśli spadkodawca mu przebaczył (art. 930 k.c.). Darowizna nie może być odwołana z powodu rażącej niewdzięczności, jeśli darczyńca przebaczył obdarowanemu (art. 899 § 1 k.c.). W drodze wykładni prawa, w tym analogii z prawa (*analogiae iuris*) z tych trzech przepisów prawa można wyprowadzić wniosek, że zachówek na podstawie art. 5 k.c. nie może być obniżony lub zniesiony, jeśli spadkodawca przebaczył uprawnionemu do zachowku. Od tego m.zd. nie ma wyjątku. Wola spadkodawcy jest tu bowiem rozstrzygająca.

18. Na podstawie art. 5 k.c. nie można pozbawić prawa podmiotowego, można tylko czasowo jego dochodzenie całkowicie lub częściowo ograniczyć. Taki jest pogląd na tle art. 5 k.c. W literaturze (doktrynie i orzecznictwie) jest sporne, czy na podstawie art. 5 k.c. można zachówek tylko obniżyć czy też całkowicie oddalić powództwo w razie jego wytoczenia. Na pewno sytuacje całkowitego pozbawienia prawa do zachowku muszą być ekstremalne, wyjątkowe, nie budzące wątpliwości prawnych i faktycznych, np. w razie zabicia spadkodawcy przez osobę uprawnioną do zachowku. Ograniczenie lub pozbawienie prawa do zachowku jest teoretycznie możliwe, podobnie jak każdego prawa podmiotowego, ale powinno być ograniczone do sytuacji nadzwyczajnych, zupełnie wyjątkowych, nie budzących wątpliwości prawnych. W sytuacjach normalnych takie sytuacje powinny być wyłączone. Zachówek jest prawem rodziny spadkodawcy (osób bliskich), które i tak nie otrzymały należnego im zachowku w inny sposób (art. 991 § 2 k.c.). Dalsze ograniczenie tego minimum ze spadku musi być poddane rygorystycznej interpretacji prawnej, zwężającej taką możliwość, a nie rozszerzającej taką możliwość. I w tym kierunku zmierza m.in. ostatnie orzecznictwo sądowe powołane w tej glosie. Trzeba uwzględnić tu sytuację majątkową i osobistą osoby uprawnionej i zobowiązanej do zachowku. Sytuacje, stosunki osobiste w trójkącie uprawniony do zachowku – zobowiązany do zachowku – spadkodawca zarówno za ich życia, jak i po śmierci spadkodawcy. Stosunki te trzeba wszechstronnie ustalić, zbadać i całą sprawę rozstrzygnąć w świetle zasad współżycia społecznego (art. 5 k.c.), czyli norm moralnych, bo zasady współżycia społecznego to po prostu normy moralne.

19. Teza Sądu Apelacyjnego, że można obniżyć zachówek w sytuacjach zupełnie wyjątkowych, jest trafna.

Michał Niedośpiał